

Marin ZANINOVIC

**PRATA LEGIONIS U KOSOVOM POLJU KRAJ KNINA S
OSVRTOM NA TERITORIJ TILURIJA**

Izvorno znanstveno djelo
Antička arheologija

Oeuvre scientifique originale
Archéologie antique
930.271(=71) (497.13)»652«

Marin Zaninović
41000 Zagreb, YU, Salajeva 3
Arheološki zavod Filozofskog
fakulteta

Kratki zapis na kamenu, koji je služio kao međaš legijskih livada u zaselku Čenići sela Uzdolja, Kosovo polje južno od Knina, potvrdio je čitanje ranijega natpisa o razgraničenju u istome predjelu i dao mogućnost novoga raščlanjivanja toga problema. Na temelju natpisne i druge građe pokušava se odrediti veličina područja što ga je pokrивao logor u Burnumu. Zatim slijedi kratak osvrt na teritorij logora u Tiluriju.

U jesen 1978, prilikom kopanja kanala na svojoj oranici »Lužine« u zaselku Čenići, selo Uzdolje, Kosovo polje, oko 12 km južno od Knina, našao je Tode Ožegović kamen sa slijedećim slovima: (sl. 1. sl. 2).

T . PRA

LEG

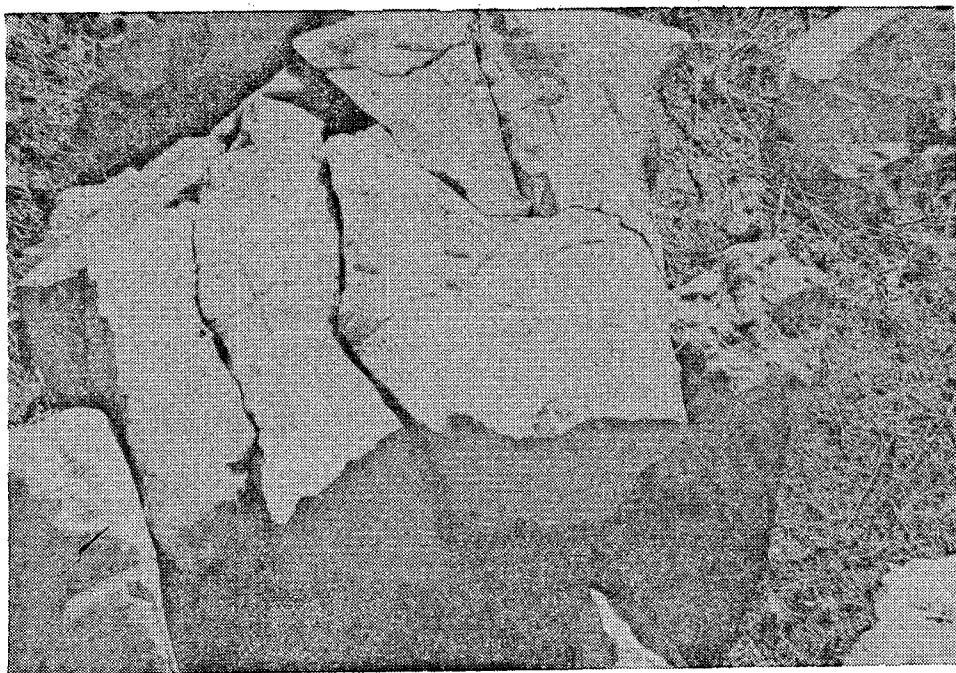
XI . C . P . F

Što treba čitati: *T(erminus) pra(ti) / leg(ionis) / XI C(laudiae) p(iae) f(idelis)*. U prijevodu: Međaš livade legije XI Klaudije pije fidelis.

Dimenzije su kamena: visina 35—40 cm, širina 40—50 cm, debljina 20 cm. Visina slova: u prvom retku 5,5 cm, a u drugom i trećem 6,5 cm.

Prilikom kopanja kamen vapnenac bio je razbijen u šest dijelova. Prema podacima kolege prof. Milojka Budimira, kustosa Muzeja Kninske krajine, koji je natpis prenio u Muzej i čijoj ljubaznosti zahvaljujem ovu objavu, na kamenu nema nekih drugih znakova osim postojećih slova. Kamenu nedostaje dio lijeve strane i donji završetak. Nije bio posebno obrađivan, a slova su dosta plitko i prosto uklesana. Desna hasta slova A malo je povišena iznad vrha i

slovo nema poprečne unutrašnje crte. Slovo G se otvara linijom u gornjem svitnutom dijelu, a donja se linija vertikalno zatvara prema gore. Obratno je kod slova C, u donjem retku, otvara se u donjem dijelu. Dublje su uparane vodorravne linije kod slova. Cjelokupni izgled kamena odgovara na svoj način sadržaju natpisa i funkciji kamena. Radi se o kamenu međašu koji je u daleko antičko doba označavao granicu teritorija što ga je bila zaposjela XI. legija sa sjedištem u Burnumu, danas Šupljaji kod Ivoševca. Taj dio legijskoga područja bile su u ovome slučaju legijske livade ili pašnjaci, koji su služili za potrebe brojnih legijskih konja i teglećih životinja kao i druge stoke za različite potrebe.

Sl. 1

Da se radi o međašnome kamenu imamo potvrdu u jednome drugome natpisu iste namjene koji je bio nađen u listopadu 1890, oko 2 km sjevernije od mjesta našega natpisa, i to »pod brijegom Vedropolje« blizu sela Uzdolja u Kosovom polju«, na zemljištu N. Malića. Nalaz je prvi registrirao F. Bulić, kako to bilježi C. Patsch u svojoj objavi kamenih spomenika Kninskog muzeja¹. U zborniku latinskih natpisa CIL III natpis se nalazi pod brojem 13250. Također je bio razbijen u pet komada i jedan šesti za koji nije sigurno da mu pripada. Veličina je natpisa otprilike 1,10 m, širina 0,60 m i debljina 0,15 m.

Spomenik se ranije nalazio u zbirci Hrvatskoga starinarskoga društva u Franjevačkome samostanu u Kninu, a sada se nalazi u Arheološkom muzeju u Splitu. Iako nažalost nepotpun, natpis je veoma zanimljiv i sadržajan pa donosim njegov sačuvani tekst: [...Termini ? p]o[s(iti) inter p]ra/[t]a *leg(ionis) et fines / roboreti Fla(vii) / Marc(iani) per Augustianum Bellicum procuratorem) / Aug(usti)*. U prijevodu: (Međaši) postavljeni između legijskih livada i hrastika Flavija Marcijana po Augustijanu Beliku, prokuratoru Augustovom. Natpis se datira krajem prvoga stoljeća, u vrijeme cara Trajana (98—117)². Oznaku *prata legionis* imamo prema tome u dva natpisa, u istome predjelu, na nevelikoj udaljenosti. To nam ujedno potvrđuje ispravnost čitanja naziva *prata*, koji se nalazi na oba natpisa, jer se u slučaju ranijega natpisa oštećeni dio pokušalo nadopuniti riječju *p]ra[ed]ia*, što je već Patsch odbacio u svojoj objavi.

Sl. 2

Ovaj natpis iz antičke Dalmacije veoma je važan za upoznavanje problematike legijskih teritorija³, jer spada među ranije primjere ovakvih spomenika, skupa sa sličnima koji su bili nađeni u Hispaniji, a datiraju se u prvo desetljeće prvoga stoljeća naše ere. Oni su omogućili pravno raščlanjivanje toga pojma u ranoj antici tih provincija, pa i šire. Iz toga pojma razvila se upotreba naziva *territorium legionis*, koji se, međutim, u natpisima spominje samo jednom (CIL III 10305 = Intercisa nr. 296)⁴. Međutim, iz činjenice da su *prata legionis* nešto posebno, izdvojeno samo za vojničku upotrebu i nalaze se

pod vojnom jurisdikcijom, moguće je poistovjetiti oba naziva pa su *prata legionis* = *territorium legionis*. Legija kao najveća vojna jedinica ima svoje područje, svoj teritorij, kao što ga ima i niža jedinica kohorta, pa je eo ipso legijska livada dio širega područja što ga je legija zaposjela i na kojem nije moglo biti drugoga vlasništva. Tacit je to rekao u svojim Analima, XIII, 54, 1: ...*agros... vacuos et militum usui sepositos*. U prijevodu: ... polja (zemlje) nezaposjednuta, koja su bila zadržana za vojničku upotrebu. Zgoda o kojoj Tacit govori odnosi se na vrijeme cara Nerona (54—58), kada su se germanski Frižani zavedeni neaktivnošću rimskih jedinica primakli obali rijeke Rajne i zaposjeli i počeli obrađivati gore spomenuti legijski teritorij, te su bili istjerani.

Pojam *territorium legionis* prvi je obrađivao A. Schulten, koji je stekao neprolazne zasluge za naše poznavanje rimske logorske taktike svojim istraživanjima rimskih republikanskih logora kod Numancije u Hispaniji Tarraconensis ili Citerior⁵. Niz logora sagradio je Publije Kornelije Scipion Mlađi u desetogodišnjim borbama protiv Keltibera (143—133. pr. n. e.). Prirodno je da je problem vojničkih teritorija prisutan u prvome redu u graničnim područjima, tj. na limesu, naročito duž Rajne i Dunava, s njegovim brojnim logorima. Stoga je razumljivo da su se tim pitanjima više bavili arheolozi i stručnjaci u tim krajevima. Za rajnsko područje pregled tih problema dao je H. von Petrikovits⁶. Veoma instruktivno za proučavanje tih pitanja jest i područje Carnuntuma, rimskoga logora istočno od današnjega Beča, u mjestima Deutsch Altenburg i Petronell. U opsežnoj literaturi treba izdvojiti temeljnu raspravu E. Swobode i drugih mlađih istraživača⁷. Posebnu pažnju posvetili su tim problemima i mađarski arheolozi, gdje treba podvući radove A. Mocsyja, L. Barkoczyja i J. Harmatte⁸. Pojedinačna tretiranja tih pitanja mogu se naći u zbornicima priopćenja sa skupova posvećenih proučavanju limesa, kao što je bio onaj u našoj zemlji 1961. godine⁹. Ja sam se dotakao ovoga pitanja u svojoj raspravi o municipalitetu Burnuma¹⁰.

U ovim lokalitetima iskazuju se složeni procesi urbanizacije graničnih i drugih područja rimske Evrope u antičko doba. Kako je poznato, iz mnogih vojničkih rimskih logora razvili su se brojni i značajni gradovi u Evropi i drugdje. Kod nas su to npr. Ljubljana, Ptuj, Sisak, Osijek, Beograd, Niš i dr. Pored velikih vojničkih logorskih naseobina sa svim potrebnim uređajima za vojnički i civilizirani život, koje su trajale stoljećima, razvijala su se i specifična miješana naselja koja su se nazivala *canabae*. Bila su to početno staništa koja su se razvijala na rubu užega logorskoga područja ili neposredno do njege. U njima su boravili sitni trgovci i prodavači, koji su u svojim šatrama prodavali vojnicima razne sitnarije i vrste živeža što su trebale legionarima i drugim vojnicima, a nije im ih osiguravala njihova vlastita opskrba. Moglo je to biti izgubljeno dugme ili kopča s uniforme, nož i slični predmeti, zatim koje-kakve pečenjarnice i zabavišta za slobodno vrijeme vojnika. Postojali su i sajamski dani, kada se tu okupljao veći broj ljudi sa širega područja legije, pa i dalje, čak i preko granice. Bila su to dakle mjesta u kojima se održavao trajni dodir rimskih vojnika i građana s mjesnim pokorenim stanovništvom i

koja su taj svoj višestruki značaj sačuvala tijekom dugoga vremena, koje se protezalo na desetljeća, pa na stoljeća. U njima se s vremenom trajno naseljavaju isluženi vojnici veterani, koji tu često zasnivaju i svoje obitelji vjenčavajući se s domaćim ženama, koje time također stječu rimsko građansko pravo, što ga nasljeđuju i njihova djeca. Kanabe su se upravljale po vlastitim propisima i u ranijoj fazi, uglavnom tijekom I. stoljeća naše ere, od vremena Flavijevaca pa do sredine III. stoljeća, ali i kasnije njima na čelu stoji *quaestor* ili *primipilus*, koji se birao svake pete godine¹¹. Stanovnici se označavaju kao *consistentes* ili *veterani et cives Romani et consistentes vico* ili *ad castra*. Drukčiji pravni status imaju tzv. civilna naselja, koja su se obično nalazila oko 2 km udaljena od logora.

U tome kontekstu važno je pitanje veličine područja legije. Tako su npr. prata legionis III Macedonicae u Asturiji imale, prema nekim računima, i do 600 km² površine. Veličina područja zavisila je u prvome redu od broja vojnika i pratećih četa za koje je trebalo osigurati žito i meso kao i prostor za vježbanje vojnika. Ako pretpostavimo da je svaki vojnik imao dnevno sljedovanje od jedne bilibre žita (oko 65 dekagrama), onda je legija s oko 5—6.000 ljudi trebala godišnje oko 1500 tona žita, za što je s prosječnim urodom trebalo 3500 hektara površine. Žito se dobivalo s oranica koje su vojnici samo dijelom osiguravali. Ostalo su manjim dijelom davali zakupnici i većim veterani koji su dobivali zemljište u području legije i bili *canabenses*¹².

Prata ili livade bile su pretežno pašnjaci. Velike vojne jedinice imale su i velik broj pratećih životinja, jahaćih konja, tegleće marve, mula i volova, zatim velik broj druge stoke — ovaca i koza za osiguranje mesa vojnicima. Ako za pojedinu legiju uzmemo prosječni broj od najmanje stotinu konja za jahanje i ne manji broj životinja za prijevoz i vuču i tome dodamo odgovarajuću stoku za živež za spomenuti broj legionara, onda moramo računati s brojem od više tisuća ovaca i goveda. Nisu nam poznati dnevni obroci mesa, koji su prirodno ovisili o prinosu stoke i njenome uzgoju kao i o kvaliteti pašnjaka. Mišljenje je da se moglo raditi i o broju od preko pet tisuća različitih grla životinja¹³. Za tolik broj stoke morala je postojati i odgovarajuća stručna služba i vojska je imala svoje stočare, tzv. *pecuarii* i *veterinarii* u pojedinim legijama (CIL III 11215, CIL XIII 8287, uspor. Tacit., *Ann.*, XIII, 55: *pecora et armenta militum*). Ako saberemo broj stoke potreban legiji, onda treba računati s pašnjacima od više tisuća hektara, a pridamo li tome i one što su trebali pomoćnim vojnim jedinicama, onda je površina legijskih pašnjaka mogla obuhvatiti i desetke četvornih kilometara. U takvome korisnome području pored pašnjaka ili eventualnih oranica postojale su i šume i šikare, močvare, krševiti predjeli, pa nas veličina područja kakvo se prostiralo u Asturiji ne iznenađuje.

Legijski teritorij logora u Burnumu fiksiran nam je već ranije, u dijelu svoje istočne granice, spomenutim natpisom o razgraničenju između legijskih livada i šume Flavija Marcijana u Kosovu polju. Tu je granicu potvrdio i novonađeni natpis. Dijeli se dakle privatni posjed s područjem koje je bilo pod vojničkom vlašću ili pak pod vlašću carske uprave, tzv. *fiscusa*, jer je nat-

pis iz vremena kada su legije već bile napustile provinciju Dalmaciju. Augustinus Bellicus je *procurator Augusti* i po njegovoj odluci, u svojstvu odgovornoga carskoga časnika, bez posebne sudske odluke vrši se to razgraničenje, što nije bio slučaj u ranijim spornim slučajevima razgraničenja u našoj pokrajini gdje je *iudex datus* (CIL III 2882 Karin) ili su *iudices dati* (CIL III 9832 Razvođe — Promina, 9938 Podgrađe kraj Benkovca).

U prvoj fazi zaposjedanja toga područja treba računati s većim područjem, jer je i koncentracija vojnika tada bila najveća, počevši s XX. legijom za vrijeme velikoga Batonova ustanka od 6—9. n. e., koja je tada bila u Burnumu, gdje se našao natpis njena *hastatus prior* CIL III 2836 te veterana u Saloni CIL 2030 i Iaderu CIL III 2911¹⁴. Kada je XX. legija, koja je izvorno bila u posadi Akvileje, otišla u Germaniju nakon Varonova poraza 9. godine i tamo se stacionirala u Ara Ubiorum (Köln), u Burnumu ju je zamijenila XI. legija, koja je, kako je poznato, tu boravila do 69. godine, kada je otišla u Italiju, pa Germaniju i napokon na Dunav, u Donju Meziju u logor u Durostorumu (Silistra), gdje je ostala sve do u kasnu antiku. Nakon nje u Burnum je nakratko došla legija VIII. Augusta ili neko njeno odjeljenje, koje je već 70. smijenila legija IV. Flavia felix. Ona je u logoru ostala do godine 86, kada je prešla u posadu Singidunuma (Beograda). U Dalmaciji su nađena tri natpisa njenih vojnika i jedan natpis veterana, kao i opeke sa žigovima legije, vjerojatno iz peći kod Smrdelja (Betz, o.c., 46).

Pored VII, XI. i drugih legija u gušenju ustanka u Dalmaciji sudjelovale su i brojne pomoćne, auxilijarne jedinice ili kohorte. Prema podacima povjesničara Veleja Paterkula (II, 112), koji je sudjelovao u tim ratovima kao časnik u Tiberijevu stožeru, u njegovoj vojsci koja je podsjedala Sisciju bilo je 7. god. n. e. sedamdeset kohorti, što je broj njihova ljudstva približilo onome legija. U Dalmaciji je za vrijeme operacija protiv ustanika ratovalo dvanaest kohorti, od kojih su neke kao ala I. Parthorum i cohors XI. Gallorum otišle iz provincije odmah ili malo nakon što je ustanak savladan 9. godine n. e. Preostale su: Ala Pannoniorum, ala Hispanorum te kohorte: I. Bracaraugustanorum, I. Campana, I. Lucensium, I. Liburnorum, Montanorum, III. Alpinorum, VI. voluntariorum civium Romanorum i VIII. voluntariorum civium Romanorum.¹⁵ Sve su one, osim dviju — cohors III. Alpinorum i VIII. vol. c. Romanorum — otišle iz provincije tijekom prve polovine I. stoljeća. Spomenute dvije kohorte bile su posada provincije uz coh. I. Belgarum, koja je početkom II. st. došla iz Germanije i bila u posadi logora Bigeste (Humac — Gračine i Radičići). Prema tome, deseci tisuća vojnika boravili su i kretali se provincijom Dalmacijom tijekom više desetljeća prvoga stoljeća naše ere i za njihovu opskrbu bile su nužne velike količine svih vrsta živeža.

Indicije za veličinu legijskoga područja Burnuma mogu nam dati natpisi vojnika koji su bili raspoređeni u pojedinim mjestima na većoj ili manjoj udaljenosti od logora, što je moglo biti duže ili kraće zbog udaljenosti od logora, a može nam poslužiti kao indikator površine toga teritorija. Razumljivo je da je najveći broj od blizu stotinjak natpisa XI. legije koji su došli do nas bio nađen u prostoru samoga logora ili u njegovoj blizini. S druge strane, od

26 natpisa nađenih kod brežuljaka Kapitula, 1 km jugoistočno od Knina, prilikom gradnje željezničke pruge 1985—89, osam su natpisi aktivnih vojnika XI. legije. Ti su legionari bili porijeklom iz sjeverne Italije, odnosno Galije Cisalpine (CIL III 9903 Tarvisium, 9907 = 14321¹⁵ Bodiona, 9904 Aquae Statiellae, 9909 = 14321⁶ Florentia). Datiraju se uglavnom nakon 42. n. e. jer imaju počasni naziv legije *Claudia pia fidelis*. Bili su obični legionari, osim jednoga koji je bio *cornicularius* i *tesserarius*, nešto poput našega razvodnika ili narednika, koji je bio u službi u stožeru zapovjednika legije (CIL III 9908). Pored legionara tu je boravilo i odjeljenje coh. III. Alpinorum (CIL III 9907 = 14321¹⁵). Ovaj broj vojnika nam govori da se ovdje pružalo legijsko područje, barem u ranijoj fazi, tj. većim dijelom prvoga stoljeća.

Teritorij legije pružao se vjerojatno i sjevernije, do Strmice, oko 14 km sjevernije od Knina, gdje su u razdoblju nakon gušenja ilirskoga ustanka i pacifikacije i gradnje cesta važni prolaz u dolinu rijeke Une također čuvali vojnici XI. legije. Nadgrobni natpis aktivnoga legionara Lucija Ikonija Surija nađen je u Strmici (CIL III 6417). U Mokropolju, 18 km sjeverozapadno od Knina, a oko 9 km sjeverno od samoga Burnuma, također je bilo stacionirano odjeljenje XI. legije (CIL III 6416 P. Fanije iz Cremona bio je konjanik — *eques*, a natpis mu je poslije 42. g., CIL III 9905 Kvint Valerije bio centurion XI? legije, broj nedostaje, Tercije Bebije Skaptija iz Florentije bio je *cornicen* — trubač, njegov je natpis iz prije 42. g., (A. Betz, *Untersuch.*, str. 68, no. 118). U Pađenama je nađen natpis legionara Lucija Valerija Vera iz Lukoa, CIL III 13251. U ranijoj fazi prvoga stoljeća vojna stanica nalazila se i u Promoni (Tepljuh) sudeći po natpisu legionara, vjerojatno pripadnika XI. legije CIL III 6419 = 9897 i natpisa *cohors I Lucensium* CIL III 9834. Natpis na kojem se spominje *cohors I miliaria Delmatarum* CIL III 9829, datira se u drugu polovinu drugoga stoljeća u vrijeme markomanskih ratova, kada je ova jedinica bila i stvorena i zatim prešla na granicu provincije prema Meziji.

Prema tome, ako pođemo od pokazatelja što nam ga daju natpisi aktivnih vojnika XI. legije, koji su uglavnom datirali do vremena njena odlaska, onda bi sjevernu granicu legijskoga teritorija činilo područje Strmice, Mokroga polja i Pađena. Ovdje bismo morali dodati i Plavno polje, jer je iz njega polazio legijski vodovod, sagrađen početkom I. stoljeća za potrebe logora u Burnumu. Njegova zračna linija dužine bila je 19,6 km, a terenska dužina iznosi 32,6 km¹⁶. Taj veliki graditeljski i tehnički poduhvat izveli su vojnici XI. legije, i to vjerojatno na temelju prethodnih radova, što su ih započeli legionari XX. legije. Po tome se njegova gradnja može smjestiti u razdoblje od 10—20. g. n. e., tj. nakon gušenja Batonova ustanka i vladanja cara Tiberija (14—37), kad je u provinciji Dalmaciji bio carev *legatus Augusti pro praetore* — namjesnik Publije Kornelije Dolabela (14—20). Pod njegovom upravom bio je izgrađen i velik sustav od pet glavnih cesta, koje su išle iz glavnoga grada pokrajine Salone, povezujući unutrašnjost provincije s obalom i drugim pokrajinama. Prirodno je pretpostaviti da su brigu o vodovodu imali vojnici i da je on išao područjem koje se nalazilo pod vojnom jurisdikcijom. Logor u Burnumu bio je građen u dvije faze, od kojih je izrazitija ona pod upravom Publija Anteja Rufa

namjesnika od 50—54. za vrijeme cara Klaudija (41—54). Ova druga faza nalazi se, međutim, na utvrđenom i bogatom kulturnom sloju iz vremena cara Tiberija početkom prvoga stoljeća, kada je stalni logor bio odabran i planiran te podignut za boravak cjelokupne legije i možda nekih pomoćnih jedinica. Za njih je i bio potreban ovaj veliki vodovod koji je imao protok od 12 hektolitara vode po glavi ratnika, ako uzmemo da je legija brojila 6000 ljudi¹⁷.

Na zapadnoj strani logor je graničio s teritorijom municipija Varvarije i Asserije, čija nam područja nisu tako poznata da bismo mogli preciznije govoriti o graničnom području, ali to je moglo biti negdje južno i zapadno od Kistanja. Položaj logorskih canaba također nije pouzdano utvrđen. One su se po analogiji s drugim logorima na Rajni i Dunavu nalazile negdje uz sam logor, kako su to potvrdila istraživanja u Germaniji i Panoniji. Civilno naselje nalazilo se u pravilu 2—3 km dalje od logora i canaba. Kako su u području sela Ivoševaca nađena i 4 žrtvenika posvećena Jupiteru, što pretpostavlja i postojanje njegova svetišta, to možemo pomišljati da se tu vjerojatno nalazilo i civilno naselje, što sam već ranije ustvrdio u svojoj raspravi o municipaletu Burnuma. Prema tome, nakon novih spoznaja u istraživanjima ovakvih lokaliteta neće stajati ranije Patschevo mišljenje da su se canabe nalazile u Ivoševcima (GZM VII, 1895, p. 392).

Indikator za granicu teritorija legije prema jugozapadu bili bi nalazi triju peći za opeke u Smrdeljima, oko 11 km jugozapadno od logora, gdje su bile nađene i opeke sa žigovima triju legija: XI C. p. f., IIII Fl. f., i VIII Augustae¹⁸. Ti su crepovi potvrđeni većinom u Burnumu, ali poneki i drugdje u srednjoj Dalmaciji, u vojničkim središtima kao što su Andetrium, Tilurium i Bigeste, zatim u Asseriji žig VIII Aug. i, što je posebno zanimljivo, u Saloni »u gomili kod basilicae urbane« žig XI. legije (Bull. dalm., XXVIII, 1905, p. 159, no. 1089). Iz toga zaključujemo da — kad su bile podmirene vojničke potrebe — ovaj se građevinski materijal prodavao i za civilne svrhe, a što zaključujemo i iz primjera na Rajni i Dunavu, kako je to izložio A. Mocsy u navedenoj raspravi. U tome su se Rimljani držali prakse koju spominje Tacit u svome životopisu Agrikole (c. 21) kada opisuje rimsku politiku prema britanskim plementskim kneževima: ... *adiuvare publice ut templa, fora, domos extruerant* — pomagati ih javno (otvoreno) da grade hramove, trgove i domove. Kako je legijsko područje na zapadu i jugozapadu bilo ograničeno teritorijem Asserije i Varvarije, koja je rano dobila municipalno pravo pod Cezarom ili Tiberijem¹⁹, tako ga je i na jugu zatvarao teritorij municipija Skardone. Na istoku je granica bila podnožje Promine, vjerojatno uz pravac prehistorijske ceste, koja je išla iz današnjega Tepljuha ka Uzdolju i Kninu.

U selu Razvođu kod vrela Bunarače, na visoravni zapadno od Promone, nađen je u lipnju 1889. ulomak ploče od vapnenca s natpisom CIL III 9832...? *[Vib]ullius, t[rib(unus) / le]g(ionis) VII, et L. Sal(vius) M(arcus) Sueto ce[n / t] uriones leg(ionis) X[I / iu] dices dati ex / [co] mventione a / [L(ucio) V] olusio Satur / [ni]no leg(ato) pro pr(aetore [C(ai)] Caesaris Aug(usti) / [Ger]manici inter...? tine[s] e[t... Na pobočnoj površini kamena su slova RV, koja nemaju veze s ovim natpisom²⁰. S tim nat-*

pisom vjerojatno treba povezati i drugi natpis, koji je po svoj prilici razrješavao sličan spor o razgraničenju, a bio je nađen 3 km sjevernije u Oklaju i datira se također za vrijeme cara Kaligule (37—41.): CIL III 9833 *L(ucio) Volus [io / Satur]nino [leg(ato)] / pro]pr(aetore) C(ai) C[ae]sar[is] / Aug[ust]i G[erm]anici...* Lucije Volusije Saturnin bio je namjesnik Dalmacije od prije 29. do oko 40. n. e. U gornjoj komisiji za presudu spora sudjeluju tribuni VII. legije i dva centuriona iz XI. legije. Obje su legije bez oznake C.p.f., što se i vremenski poklapa s namjesništvom Saturninovim, uglednim, visokim rimskim funkcionarom i savjetnikom careva, koji je doživio devedeset i tri godine (Tacit., *Ann.*, XIII, 30). Pod njim su inače izvršena i razgraničenja između Nedita i Korinjana (CIL III 2882 Karin) i između Onastina i Narestina (CIL III 8472 Krug kod Jesenica u Poljicima).

Natpis iz Razvođa nažalost je oštećen upravo na mjestu gdje su trebala biti imena zajednica o kojima je riječ, pa su nam one stoga ostale nepoznate. Još prije dvadeset godina u svojoj raspravi o ilirskom plemenu Delmata iznio sam mišljenje da bi bilo logično očekivati razgraničenje *inter Burnistas et Promonenses*. U obzir mogu doći i Burnistae i Varvarini. Prema natpisu CIL III 6418 (= 9896) postavljenom Aulu Sentiju veteranu legije XI, koji je bio ubijen *finibus Varvarinorum in agello secus Titium flumen ad petram longam*, što znači u međaškom području Varvarina u polju s ove strane rijeke Krke kod Duge stijene, područje uz rijeku pripadalo je zajednici Varvarina, barem u nekoj fazi, i to prije 42. jer je natpis bez oznake C.p.f. i prije nego li su Burnistae stekli municipalitet. Natpis je bio nađen u Mratovu kod crkve sv. Martina, 2 km zapadno od Oklaja i 3 km istočno od korita rijeke Krke (Titius). Toponim Petra longa sačuvan je u kalku toponima Duga stina kako se naziva lokalitet na razmeđu između sela Puljana i Bogatića blizu lijeve obale Krke²¹. *Burnistae* je Plinije ubrojio među *civitates Liburnorum* (Plin., *H. n.*, III, 143), a nešto dalje, u istome tekstu, Burnum je *in tractu Salonnae*, što možemo objasniti mijenjanjem upravnoga i teritorijalnoga statusa dotičnih zajednica od osvajanja pa do odlaska legija. Varvarija je dobila municipalitet ranije od Burnuma, bilo da je to bilo po Cezaru — kako misli M. Suić, bilo kasnije po Tiberiju u julijejsko-klaudijejsko vrijeme. Imamo razloga pretpostaviti da je područje južno od Smrdelja, gdje je započinjalo područje Varvarije i Skardone, bilo izvan legijskoga teritorija, ako prihvatimo da su legijske peći bile na teritoriju pod vojnom legijskom jurisdikcijom, što je najvjerojatnije.

Zanimljiv je i toponim Razvođe, koji označava vododijelnicu između Krke i Čikole. Osim toga gornji je natpis, kako je rečeno, nađen kod vrela Bunarače, što je također indikativno, jer se moglo raditi o pravu na korištenje izvora za ljude i stoku, bilo legijsku bilo peregrinsku. Primjer takvoga problema imamo u natpisu o pravu na pristup pojilištu i vodi između japodskih zajednica Ortoplina i Parentina, gdje se spominje *aditus ad aquam vivam* — pristup izvoru, CIL III 15033 (Lomska Duliba kod Kosinjske Begovače i Bakovca). Kako je i drugi natpis nađen u nedalekom Oklaju, radilo se

možda o sličnom problemu. Uistinu je šteta što nam se imena zajednica nisu sačuvala. Moguće je da su se i ovdje spominjala prata — pašnjaci.

Pitanje je također da li su neke lokalne zajednice Promonjana i Burnista ostale ili su se naknadno naselile povratkom u svoja gradinska naselja nakon pacifikacije i tu pasla svoja i legijska stada na spomenutom području. Takvih je naselja bilo više duž podnožja Promine na istočnoj i zapadnoj strani²². U vremenu od dolaska legija do pretvaranja toga područja u municipalno ili barem nekoga njegova dijela, prošlo je više od stoljeća, pa i ne možemo znati ni pratiti sve promjene koje su se tu odigravale, jer nam za to nedostaju izvori. Natpisni materijal koji u tu svrhu možemo koristiti potječe, kako smo vidjeli, iz razdoblja boravka legija u tome području, pa nam je dopušteno zaključivati da se radilo o području legije i njenoj jurisdikciji na što ukazuje izravna ingerencija viših vojnih časnika u spomenutim natpisima.

Iz područja Promone potječe jedan, nažalost opet samo fragmentarni, natpis na brončanoj pločici koja se čuva u bečkome muzeju, u kojemu se spominju *pagani Prom[onenses] i molis molit utendae aquae Prom[onenses]...* CIL III 14962²³. Radi se o pravu korištenja vode za mlinove za što su bili zainteresirani pripadnici seoske zajednice (*pagus*) Promonjana²⁴. Vjerojatno su mlinovi bili na Krki ili Čikoli. Natpis vjerojatnije datira iz ranije faze tijekom prvoga stoljeća, kada su se takvi sporovi najčešće i vodili, dok se kasnije to ipak više-manje uskladilo. Natpis nam potvrđuje jednu organizacijsku fazu domaće seoske zajednice bez rimskoga građanskog prava, koja je sačinjavala peregrinski *pagus*. Da li su to bile zajednice na gradinama na istočnoj, južnoj ili zapadnoj strani Promine teško je reći. Kada bi znali mjesto nalaza, onda bi mogli o tome govoriti. Poznate su gradine oko Promine kod Puljane, Sušelj kod Lukara, Malačka, Siverić, Andabaka, Orišnica kod Tepljuha. Bio bih skloniji nekoj zajednici na istočnoj strani Promine, suprotno od logorskog područja.

Inače je poznato da su na području legije pojedinci mogli uzeti u zakup korištenje pašnjaka za travu ili stočarenje. To nam potvrđuje natpis iz Carnuntuma, gdje je jedan vojnik bio zakupnik livade: *C. Iul(ius) Catullinus mil(es) leg(ionis) XIII g(eminae) M(artiae) v(ictricis) cond(uctor) prat(i) Fur(iani) lustr(o) Nert(oni?) Celerini p(rimi) p(ili)...* (205. g. n. e.), CIL III 14356²⁵ = RLiÖ, II, 1901, 142²⁶. U južnom susjedstvu Carnuntuma, još u početku II. st., prije nego li je car Hadrijan dao municipalitet civilnome naselju Carnuntuma postojala je jedna *civitas* peregrina keltskoga plemena Boia kojoj je na čelu stajao *M. Cocceius Caupianus pr(aefectus)* ili *pr(inceps) c(ivitatis) Boiorum*²⁷. Stoga možemo pretpostaviti da je sličan mogao biti i položaj peregrinske zajednice pripadnika *pagusa* Promone, koji se vjerojatno nalazio na istočnoj strani planine, nasuprot Tepljuhu, gdje su se otvarala plodna polja Petrovo i Kosovo. Sjeveroistočno od Uzdolja, u području sela Orlića, na suprotnoj strani od predjela gdje su nađeni međašni natpisi *prata legionis*, istražuje kolega M. Budimir jedan antički lokalitet, po svemu sudeći središte nekoga imanja, tj. villu rusticu. Moglo je to biti imanje nekoga veterana koji je ostao u blizini područja svoga bivšega logora. Ako istraživanja omogućće dataciju

toga lokaliteta, možda će se nešto moći reći i o njegovu odnosu prema teritoriju legije.

Poznato je da su veterani XI. legije bili naselili u predjelu Roškoga slapa (CIL III 2817, 9885, 2818), gdje rijeka Krka započinje širenjem svoje doline prema moru, pa nam je i to neka indikacija južne granice legijskoga područja. Prema tome, ako saberemo stanje logora i njegova ljudstva raspoređenoga na krajnjim točkama legijskoga teritorija, tijekom prvoga stoljeća naše ere, onda bi to bio približni četverokut sa stranicom istok-zapad od Smrdelja do južnih obronaka Promine i Uzdolja i od Smrdelja do Plavna i Strmice. Kvadrat računat na specijalci Knin — Šibenik u omjeru 1 : 100.000 imao bi stranice 21 x 26 km, što iznosi 446 km² površine. Naravski da je izračunavanje hipotetsko i aproksimativno i površina je mogla biti veća ili manja, ovisno o dodatnim elementima granica koje nam nisu sasvim točno poznate, kao npr. prema zapadu, ali imamo elemente koji nam daju mogućnost barem ovakvoga približnoga predstavljanja veličine legijskoga teritorija oko Burnuma. On je još uvijek manji od teritorija što su ga obuhvatala *prata legionis IIII Macedonicae* u Asturiji²⁶ s površinom od 600 km².

Nalaz ovoga natpisa potvrdio nam je granicu legijskoga područja na njegovoj istočnoj strani u predjelu Uzdolja i potakao nas na pokušaj utvrđivanja toga područja i njegove površine na osnovi dosadašnjih poznavanja i novijih istraživanja tih pitanja na limesu duž Rajne i Dunava i u Hispaniji. Naravno da su mnogi problemi samo ukazani i da jedino terenska istraživanja u čitavome ovome području, koje je višestruko važno i zanimljivo, mogu dati odgovore na brojna pitanja, npr. na raščišćavanje pitanja odnosa kanaba i logora te civilnoga naselja, lokaciju nekropola, veteranska selišta, zatim gradine i njihova područja u protoantici i ranijoj antici za razumijevanje i objašnjenje mogućnosti njihova življenja u eventualnoj simbiozi s vojnim teritorijem. Koliko terenska istraživanja mogu proširiti naše spoznaje, pokazalo je i sustavno istraživanje trase logorskoga vodovoda što ga je primjerno obavio B. Ilakovac. Stoga je istraživačima različitih profila ovdje široko polje rada i arheoloških istraživanja i rekognosciranja; možda će se tada pojaviti i neki sretan nalaz novih natpisa, koji će nam riješiti ili osvijetliti neke od spomenutih problema ili otvoriti nove.

Osvrt na teritorij Tilurija

Za razliku od Burnuma Tilurij je, čini se, do kraja antike zadržao svoj strateški značaj. O tome sam napisao raspravu gdje sam to obrazložio²⁷. Bio je to prostrani legijski logor, nastao u blizini ranije delmatske gradine, koja se nalazila na današnjemu brijegu sv. Petra iznad rijeke Cetine, na njenoj desnoj obali, južno od današnjega Trilja. Strateški položaj i mogućnost kontrole putova koji su se tu sabirali na lakšem prijelazu preko rijeke, bez sumnje su utjecali na podizanje logora rimske legije na tome mjestu. Njega je zaposljela VII. legija, koja je ovdje ostala do 61. n. e.

Možemo pretpostaviti da je prostrano Sinjsko polje ulazilo u *territorium legionis*, koji se po svoj prilici pružao prema zapadu do područja salonitanske

kolonije, negdje prema Dicmu i Andetriju, obuhvaćajući i prostranu krašku visoravan Pode na sjeveroistoku od logora. Na sjeveru je legijsko područje graničilo s teritorijem kolonije u Aequumu, koju je osnovao car Klaudije, negdje poslije 42. g., kada su legionari otkazali sudjelovanje u pobuni što ju je protiv cara htio podići namjesnik provincije Dalmacije Lucije Aruncije Kamilo Skribonijan (40—42). Car je nagradio veterane osnivanjem ove kolonije, a VII. i XI. legiji dao je počasni naziv *Claudia pia fidelis*, što nam omogućuje točnije datiranje natpisa njihovih vojnika i same kolonije.

Sinjsko polje i polje oko Aequuma (Čitluka) dvije su odvojene zemljopisne cjeline. U Sinjskome polju imamo do sada samo jedan veteranski natpis, i to na sjevernom rubu u Glavicama (Luščić) CIL III 14946, koje zapravo više spada ka području Aequuma, jedan je nađen u Hrvacama CIL III 9761, praktički također u ageru Aequuma. Veterani VII. legije naseljavaju se osim Aequuma i u Saloni (CIL III 2033, 2048, Bull. dalm., XXXVII, 1914, 66; Bull. dalm., XXVII, 1904, 157, br. 3164), jedan centurion je u Traguriju, odnosno Sikulima, i to poslije 42. g. (CIL III 2678 = 9699) i u Jaderu, također centurion (CIL III 2914). Natpis veterana XI. legije nađen je kod sela Gale na lokalitetu Gacko u ruševinama srednjovjekovne Kuline²⁸. Znači da su obalne kolonije te Aequum i njegovo polje bili područja koja su apsorbirala kolonistički veteranski sloj.

Nakon odlaska VII. legije Tilurij i dalje ostaje središte vojnoga nadzora i u njemu je posada *cohors VIII voluntariorum civium Romanorum*. Ova je jedinica također bila došla u Dalmaciju u vrijeme Batonova ustanka, a prije dolaska u Tilurij bila je stacionirana u Andetriju (Muću), a nakon toga je stalno posada Tilurija, gdje je, kako znamo iz natpisa, boravila sve do sredine III. stoljeća. Posljednji natpis u kojem se ona spominje je natpis jednoga njenoga centuriona iz 245. g. (CIL III 2706 = 9724). U IV. stoljeću kohorta se nalazila u Arabiji. To je zapravo posljednja takva vojnička jedinica koja je boravila u našoj pokrajini i nakon nje brigu o sigurnosti održavaju beneficijari raspoređeni duž glavnih prometnica.

Za našu temu vrijedna je i objava važnih spomenika s nekropole na Raduši, zapadnoj periferiji Sinja, što ju je nedavno magistralno obavio B. Gabričević²⁹. Radi se o nadgrobnim spomenicima jedne domorodačke peregrinske zajednice koju je romanizacija tek načela. Ostaci i nekropola datirani su u prvu polovinu I. st. n. e. Prema ranije nađenome natpisu što ga je Publije Rapidije signifer nepoznate, možda gore spomenute VIII. kohorte posvetio geniju Osinijata, najvjerojatnije se radi o pripadnicima te peregrinske zajednice, čije se izvorno naselje nalazilo na padinama gradine današnjega sinjskoga grada ([?IOM et G]enio Osini(atium) P. Rapidius signifer c[ohortis. . .], A. Jadrijević, Vjesn. za arheol. i hist. dalm., LI, 1930—34, 157—59).

Dotični je časnik po svoj prilici stajao na čelu te zajednice kao njen prefekt, jer se ona nalazila na teritoriju pod vojnom jurisdikcijom, bilo legije, bilo kohorte, nakon odlaska legije. Poznato je da su vojni časnici kao prefekti upravljali plemenskim peregrinskim zajednicama, pa čak i gradovima. To nam bilježi povjesničar Livije (XLIV, 3) i potvrđuju natpisi: CIL IX 2564

Bovianum Vetus) ... *Marcelli centurionis leg. XI. Cl. [p.f. pr]aef(cti) civitatis Maeze[iorum item Daesit]-iatium* ... Isti je satnik nakon toga bio imenovan zapovjednikom III. kohorte Alpinaca, koja je tada bila u posadi Andetrija. CIL III 14387 *praefectus civitatis Colapianorum*. Zatim: CIL III 8693 Salona, *P. Cloelius miles coh. Campanae custos Traguri*. Spomenimo i poznati natpis iz Verone CIL V 3346 ... ime nedostaje — [*bello*] *Batoniano praefuit Iapudiai et Liburn(iai)*. Vidimo dakle da su vojnici izravno upravljali domorodačkim zajednicama, pa bi i takva interpretacija natpisa P. Rapidija i nalaza na Raduši išla u prilog tvrdnji o vojničkoj jurisdikciji nad Sinjskim poljem u I. st. n. e., koja se nastavila i kasnije, jer je i kohorta zadržala svoja *prata*, odnosno *territorium*. Treba imati na umu i hidrografsku situaciju toga polja u antici, koje je po svoj prilici bilo dijelom plavljeno i močvarno, možda i više nego danas, pa se u većem dijelu moglo koristiti jedino kao pašnjak ili za košenje trave za vojničke potrebe.

Canabae su bile vjerojatno negdje u blizini logora, ali kako je čitavo to područje neistraženo, ne može se ništa poblizje reći. Civilno naselje postojalo je kilometar i pol sjevernije u dolini rijeke, kod mosta ili mostova, gdje se nalazio *Pons Tiluri* (It. Ant., 337, 5), nazvan i *Ponteluri* (Rav., IV, 16), kako ga bilježe spomenuti itinereri i gdje se nalazila beneficijarska stanica nakon odlaska vojnih jedinica u III. st.³⁰. Teritorij legije i kasnije kohorte pružao se zasigurno i preko rijeke prema istoku i sjeveroistoku u smjeru Studenaca, Lovreća, i Imotskog polja, štoviše tu se morao nalaziti i njegov veći dio jer ga nije ograničavao ni teritorij Salone, ni Aequuma. Tek kasnije, u vrijeme cara Marka Aurelija, u drugoj polovini II. stoljeća razvio se u predjelu Imotskoga polja *municipium Novensium* (*Runovići*) koji se time umetnuo između logorskoga područja i teritorija Narone. Tuda je prolazila prastara prometnica na kojoj je kasnije nastavila rimska cesta Salona — Naron³¹, kojoj je *Pons Tiluri* bio važna stanica i gdje 184. g. u vrijeme cara Komoda obnavljaju most preko Hippusa — Cetine municipalne zajednice *Novenses, Delminenses* i *Riditae* (CIL III 3202 natpis je bio nađen na desnoj obali Cetine 1849. g.). *Novae* su bile važnije središte na toj cesti koje se razvilo u municipij. U činjenici da most popravljaju tri udaljene zajednice a ne Tilurij, također se potvrđuje vojnički status toga središta. Čini se da je castrum imao i vlastiti most kod tzv. Peštine mlinice ispod gradinskoga i logorskoga brijega, na kojem se danas nalazi crkvice sv. Petra, što je zabilježio već F. Bulić, Bull. dalm., XXII, 1899, 26.

U kasnoj antici, u području Sinjskoga polja također nema nekih izrazitih aglomeracija. Do sada je zabilježeno 6 lokaliteta sa starokršćanskim nalazima, i to: Sinj, Gala, Otok, Brnaze, Grab i Trilj³². Nalaz šljema iz epohe seobe naroda na jugozapadnoj padini brijega ispod sinjske tvrđave, koji se datira u ranobizantsko justinijanovsko vrijeme VI. stoljeća³³, svjedoči vojno značenje ovih utvrda i u kasnoj antici. Nema sumnje da je i Tilurij u tome razdoblju bio stanica u justinijanovskome sustavu utvrda u unutrašnjosti pokrajine Dalmacije i služio kao castellum ili refugium i kao takav dočekao dolazak Hrvata.

BILJEŠKE

1. F. Bulić, Kosovo polje (Promona), Bull. arch. stor. dalm. (=BD), XIV, 1891, 17—18. C. Patsch, Rimski kameniti spomenici Kninskoga muzeja, Glasnik Zemaljskoga muzeja u Bosni i Hercegovini, (=GZM), VII, 1895, 418, br. 81, sl. 80; Isti, WMBH, 1897, 215, no. 81. CIL III 13250 = Dessau, ILS 5968. J. Wilkes, Boundary Stones in Roman Dalmatia, Arheološki vestnik, XXV, Ljubljana 1976, 264, fig. 5 a—b.
2. H. G. Pflaum, Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire romain, (Inst. française d'archéologie de Beyrouthe, Bibl. Arch. et hist., t. LVII), t. 1, Paris 1961, 161. A. Betz, Untersuchungen zur militärgeschichte der römischen Provinz Dalmatien, Baden bei Wien 1938, 35. Za riječ roboretum, koja je nijetka u klasičnom latinskom, a češća u srednjovjekovnom, vidi A. Betz, bilj. 92. na str. 35. M. Zaninović, Kninsko područje u antici, Arheološki radovi i rasprave, VII, Zagreb 1974, 312.
3. O pitanju *prata legionis*: A. Mocsy Das Problem der militärischen Territorien in Donauraum, Acta antiqua Acad. scient. hung., XX, 1972, 133—168. Idem, Zu den Prata legionis, Studien zu den Militärgrenzen Roms, 6. Internationale Limeskongress, 1964, Böhlau Verlag Köln Graz 1967, 211—214.
4. A. Mocsy, Das Problem . . . , 136.
5. A. Schulten, Das Territorium legionis, Hermes, XXIX, 1894, 481. O. Hirschfeld, Die kaiserlichen Verwaltungsbeamten bis auf Diocletian, Berlin 1905, Kleine Schriften, Berlin 1913, 143 i d. Territorium legionis javlja se u natpisu CIL III 10489 = Dessau, ILS, 2456. Uspor. i CIL III 14370 = Dessau 711. H. Petrikovits, Das römische Rheinland, Archäol. Forsch. seit 1945. Köln — Opladen 1960, 63, bilj. 106.
6. H. von Petrikovits, Das röm. Rheinland, 59—71.
7. E. Swoboda, Carnuntum, seine Geschichte und Denkmäler, Römische Forschungen in Niederösterreich, Bd 1, Wien 1953, ima još dva izdanja, 51, bilj. 41. M. Kandler, Legionslager und *canabae* von Carnuntum, Aufstieg und Niedergang der römischen Welt(=ANRW), II, 6, Principat, Berlin — New York 1977, 626—697. Vidi i opsežne priloge: H. Stiglitz i W. Jobst o istome lokalitetu u istome svesku.
8. A. Mocsy pored radova u bilješci 3. Das Territorium legionis und die *canabae* in Pannonien, Acta archaeologica Acad. scient. hung., III, 1953, 179—200. L. Bankoczy, Beiträge zum Rang der Lagerstädte um Ende des II Anfang des III Jahrhunderts, Acta archaeol. Acad. sc. hung., III, 1953, 201—204. J. Harmatta, Landed Property in Early Roman Pannonia, Acta antiqua Acad. sc. hung., XX, 1979, 123—132.
9. Quintus Congressus intern. limitis romani studiosorum = Arheol. radovi i rasprave, III, Zagreb 1962.
10. M. Zaninović, *Burrium, castellum — municipium*, Diadora, 4, 1968, 122, 128. Isti, Ilirsko pleme Delmatii, Godišnjak Akad. BiH, IV, 1966, 41. Isti, Delmatii, Godišnjak Akad. BiH, V, 1967, 8—10.
11. A. Mocsy, Das Problem, 140.
12. H. von Petrikovits, Das röm. Rheinland, 66.
13. A. Mocsy, Das Problem, 154.
14. A. Betz, Untersuch., 30—36, 58. J. Wilkes, Dalmatia, London 1969, 93. Isti, Arheol. vestnik, XXV, 1974—76, 258—274.

15. Za kohorte: G. Alföldy, Die Auxiliartuppen der römischen Provinz Dalmatien, Acta Archaeol. Acad. sc. hung., XIV, 1962, 282 i d. M. Zaninović, Delmati, Godišnjak, V, 1967, 62—69. Isti, Rimaska vojska u razvitku antike na našoj obali, Materijali XII, Zadar 1976, 175. J. Wilkes, Dalmatia, 470—480. Za Ala Hispanorum: Z. Raknić, Diadora, 3, 1965, 71 i d. Za coh. I Liburnorum: A. Betz, JÖAI, 36, 1946, Bb., 75 i d.
16. B. Ilakovac, Rimski akvedukti na području sjeverne Dalmacije, Zagreb 1982, 96, 101. Idem, Burnum II, Schriften der Balkankomm. Österr. Akad. d. Wiss., Antiq. Abt., XV, Wien 1982, 46—50. M. Zabehlicky — Schefenegger, M. Kandler, Burnum I, Wien 1979.
17. B. Ilakovac, Rimski akvedukti, 100.
18. C. Patsch, WMBH, VII, 1900, 96 i d. A. Betz, Untersuch., 26, 46, 52. G. Alföldy, Die Verbreitung militärischer Ziegelstempel im Dalmatien, Epigraphische Studien, Beiheft Bonner Jahrbücher, 4, 1967, 44—51. A. Mocsy, Das Problem . . . , pogl.: Das Problem der militärischen Ziegel, 147—152.
19. M. Suić, Municipium Varvariae, Diadora, 2, 1960—61, 191. G. Alföldy, Die Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien, Budapest 1965, 71, 86. J. Wilkes, Dalmatia, 216.
20. F. Bulić, BD, XII, 1890, 97, no 74. A. Betz, Untersuch., 29 i d. C. Patsch, GZM, VII, 1895, 415 = WMBH, V, 1897, 212, no 27. J. Wilkes, Arheol. vestnik, XXV, Ljubljana 1976, 263, no. 12.
21. M. Zaninović, Delmati, Godišnjak, IV, 1966, 41, bilj. 58. Isti, Delmati II, Godišnjak, V, 1967, 8. M. Suić, Diadora 2, 1960—61, 194.
22. Za gradine na Promini: M. Zaninović, Delmati i njihova uloga u antičkom Iliriku: disertacija, Zagreb 1964, 127—132. G. Buttler, Die Burgwälle in Norddalmatien, Bericht Römisch-Germanische Kommission, 21, 1932, 192 i d.
23. Za značenje pagusa kod nas: M. Suić, Antički grad na istočnom Jadranu, Zagreb 1976, 49, 71 i passim.
24. Tumačenje natpisa: A. Alföldi, Arch. Ért., 1940, 230. E. Swoboda, Carnuntum, 56, 209, note 41. A. Mocsy, Acta archaeol., 1953, 198. Idem, Das Problem, Acta antiqua, 155. Uspor. CIL VIII 4322 = Dessau, ILS 2484. . . per vex(illationem) leg(ionis) III Aug(ustae) morantes ad fenum sec(andum). J. Harmatta, o. c., 129.
25. H. Stiglitz, Die Zivilstandt Carnuntum, ANRW, II, 6, 582.
26. U dolini rijeke Pisuerga prata legionis su zauzimala površinu u dužini od 60 km i najmanje širine 10 km: A. Garcia Y Bellido u Hommage à L. Hermann, 1960, 380, fig. 4. Citirano prema: A. Mocsy, Das Problem, 142, bilj. 36.
27. M. Zaninović, Vojni značaj Tilurija u antici, Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka, Znanstveni skup — Sinj, 3—6. lipnja 1980, izd. Hrvatskog arheološkog društva, vol. 8, Split 1984, 65—75. Isti, Materijali XII, Zadar 1976, 169—184. J. Wilkes, Dalmatia, 104, 289.
28. B. Gabričević, VAHD, LV, 1953, 184. A. et J. Šašel, ILJu, Situla 19, Ljubljana 1978, no. 748.
29. B. Gabričević, Antička nekropola u Sinju, p. o. iz VAHD, LXXVI, 1983, 5—101.
30. M. Zaninović, Vojni značaj Tilurija . . . , 73, bilj. 38. Natpisi su bili nađeni u koritu Cetine kod mosta. S. Gunjača, VAHD, LII, 1935—1949, 50—52. D. Rendić-Miočević, VAHD, LIII, 1950—51, 230.

31. I. Bojanovski, Cesta Salona — Naronna, Godišnjak ANU BiH, XV, 1977, 89—97.
32. J. Jeličić, Tragovi ranokršćanske arhitekture od izvora do ušća rijeke Cetine, Cetinska krajina, Split, 1984, 171—179.
33. Z. Vinski, Šljem iz epohe seobe naroda, nađen u Sinju, Cetinska krajina..., Split 1984, 163—165 = Starohrvatska prosvjeta, ser. III, vol. 12, Split 1982, 7—35.

PRATA LEGIONIS NEL KOSOVO POLJE PRESSO KNIN

Nell' autunno del 1978 nel casale Čenići nel villaggio di Uzdolje, a 12 km a sud di Knin é stata scavata una pietra con l'iscrizione:

T . PRA
LEG
XI . C . P . F

che si deve leggere: *T(erminus pra(ti) / legionis) / XI C(laudiae) p(iae) f(fidelis)*. Le dimensioni della pietra calcarea che si è rotta in sei pezzi durante lo scavo sono: altezza 35—40 cm, larghezza 40—50 cm e lo spessore della pietra è di 20 cm. Le lettere nella prima linea sono alte 5,5 cm, e nella seconda e terza linea 6,5 cm.

Si tratta di una pietra terminale del prato della legione *XI Claudia pia fidelis* cioè del territorio che era sotto la giurisdizione della legione il cui *castrum* si trovava a Burnum cca a 12 km ad occidente sulla sponda destra del fiume Krka, antico Titius, vicino all'odierno villaggio di Ivoševci. Questo è la pietra terminale trovata sul territorio della legione. La prima era trovata nel 1890, a 2 km a nord vicino all' villaggio di Uzdolje e pure menziona *prata legionis* (CIL III 13250 = Dessau, ILS 5968). Così è confermata anche la lettura di questa nuova iscrizione, che si può datare alla prima metà del primo secolo d. C.

Fatta l'analisi delle altre iscrizioni legionarie che indicano l'estensione del *territorium legionis* si può concludere che l'area approssimativa di questo territorio aveva cca 455 km² di superficie. La legione XI C. p. f. ha lasciato Burnum nel 69 d. C. Nell'età adrianea, dopo il 118, Burnum è diventato municipio e una parte del territorio della legione era rimasta in possesso del fisco.

Alla fine dell'articolo l'autore ha fatto un breve esame del territorio di Tilurium (odierno Trilj), dove si trovava il castrum della legione VII C. p. f. A differenza di Burnum, Tilurium ha conservato la funzione militare fino alla fine dell'antichità.

